




İBRAHİM NİHÂLİ'NİN DEVLET İŞLERİNDEKİ BOZUKLUKLAR VE
BUNLARIN DÜZELTİLMESİNDE TAKİP EDİLECEK YOLLARA DAİR
LÂYİHA TÜRÜNDEKİ ESERİ: MİR'ÂTÜ'D-DEVLET
İBRAHİM NİHÂLİ'S REPORTS (LÂYİHA) ABOUT THE DEFICIENCIES IN
STATE SERVICES AND THE ACTIONS TO BE TAKEN TO OVERCOME
THEM: MIR'ÂT AD-DAWLAH (THE MIRROR OF THE STATE)

SÜLEYMAN LOKMACI

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr.


Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Erzincan Binali Yıldırım University, The Faculty of Arts and Sciences, Department of History
slokmaci@erzincan.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-8526-1725>

Atıf / Citation

Lokmacı, S. 2021. "İbrahim Nihâli'nin Devlet İşlerindeki Bozukluklar ve Bunların Düzeltilmesinde Takip Edilecek Yollara Dair Lâyiha Türündeki Eseri: Mir'âtü'd-Devlet". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 70, (Ocak-January 2021). 465-487

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 09.07.2020
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 18.11.2020
Yayın Tarihi-*Date Published* : 20.01.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4388>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by  iThenticate programında bu makale taranmıştır.



Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-70, Ocak-January 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

İBRAHİM NİHÂLİ'NİN DEVLET İŞLERİNDEKİ BOZUKLUKLAR VE
BUNLARIN DÜZELTİLMESİNDE TAKİP EDİLECEK YOLLARA DAİR
LÂYİHA TÜRÜNDEKİ ESERİ: MİR'ÂTÜ'D-DEVLET
İBRAHİM NİHÂLİ'S REPORTS (LÂYİHA) ABOUT THE DEFICIENCIES IN
STATE SERVICES AND THE ACTIONS TO BE TAKEN TO OVERCOME
THEM: MIR'ÂT AD-DAWLAH (THE MIRROR OF THE STATE)

SÜLEYMAN LOKMACI

Öz

Mir'âtü'd-Devlet, İbrahim Nihâli ibn-i Süleyman Halife'nin 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ortaya çıkış sebeplerini ve devlet işlerinin aksayan yönlerini ortaya koymak üzere kaleme almış olduğu lâyiha türünde bir eserdir. Eserin mukaddime kısmında 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının sebepleri üzerinde durulmuştur. Eserin birinci bölümünde geleneksel giyim-kuşamın batılı devletlerin etkisiyle değişimi eleştirilmektedir. Yine Nihâli'ye göre gereksiz yere yapılan harcamaların ülkenin sahip olduğu zenginliklerin diğer devletlere naklolması ve nizamın bozulması gibi önemli sakıncalara da sebep olmaktadır. Eserin ikinci bölümünde kamu harcamalarının çokluğunun sebepleri ve sakıncaları üzerinde durulmaktadır. Harcamaların artmasının sebebi olarak 1768-1774 Harbi gösterilmektedir. Eserin üçüncü bölümünde kamu görevlilerinin çokluğu ve bunların liyakatsizliği ifade edilmiştir. Dördüncü bölüm birinci kısımda büyük vezirlerin halka olan zulmünün sebepleri ve sakıncaları üzerinde durulmuş, sorunun çözümü için önerilerde bulunulmuştur. İkinci kısım kadıların ve kadı vekillerinin halk üzerindeki zulümlerine ve bu zulümlere çözümlere dairdir. Üçüncü kısım mültezim bölüğünün halk üzerindeki baskıları ve bu durumun nasıl önenebileceğine dairdir. Ayrıca bu kısımda kiraya verilen devlet gelir ve arazilerinin durumu ve bunun neden olduğu sorunlar üzerinde durulmaktadır. Dördüncü kısımda mübaşirlerin halk üzerindeki baskı ve eziyetleri anlatılmakta bunun önüne geçilmesi ve halkın himaye edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Neticede ise halkın memleketlerini terk ederek İstanbul ve havalisine yerleşmelerinin sebepleri ve bu durumun yol açtığı sorunlar üzerinde durulup buna çözüm önerilmektedir. Bu çalışmada ilgili lâyiha aktarılarak, analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İslahat, Lâyiha, İbrahim Nihâli, Mir'âtü'd-Devlet.

Abstract

Mir'ât ad-Dawlah is a work of report (lâyiha) written by İbrahim Nihâli ibn-i Süleyman Halife in order to reveal the reasons of the 1768-1774 Ottoman-Russian War and the deficiencies in state services. In the introduction of the work, the reasons underlying the 1768 -1774 Ottoman-Russian War are focused on. In the first chapter, the changes in the traditional clothes by the influence of the western countries are criticized. It is also stated in this section that unnecessary expenses caused many problems such as the transfer of the sources of the state to foreign countries and disorder in the country. In the second chapter of the report, the reasons of high amount of public expenses and its negative effects are presented. The 1768-1774 War is reported to be the main reason of increase in public expenses. In the third chapter, the excessive number of the officials and their inefficiency are dealt with. In the first part of the fourth chapter, the reasons and drawbacks of the cruelty by the great viziers towards the citizens and some suggestions for the solution of this problem are introduced. The second part of the fourth chapter is about the oppression of the judges and vice judges over people and solutions for this case. The third part is, likewise, about the oppression and cruelty of taxmen over the people and how this problem can be prevented. In this part, also, the status of the incomes and lands which were hired out and the problems caused by this system is analyzed. As for the fourth part of the fourth chapter, it reports the oppression of the bailiffs and emphasizes that these behaviors should be prevented and people should be protected against such attitudes. Accordingly, the reasons why people left their hometowns and settled in İstanbul or its neighborhood and the problems caused by this case are mentioned and some solutions are suggested. In this study, in brief, the report (lâyiha) mentioned is introduced and analyzed in different aspects.

Key Words: Ottoman Empire, Reform, Report, İbrahim Nihâli, Mir'ât ad-Dawlah.

Structured Abstract

Although the information regarding İbrahim Nihâlî b. Süleyman Khalifa is limited, the current information stems from the works of Bursalı Mehmed Tahir Bey. Accordingly, Nihâlî was a statesman who has served in important positions such as Haremeyn-i Şerifeyn the Counting Office Accountant and Divân-ı Hümayun Clerkship. He died in Istanbul in 1813. He was a person who was competent on historical and administrative affairs. His *Mir'ât ad-Dawlah* elaborates on the reasons for the emergence of the 1768-1774 Ottoman-Russian war and the reforming state affairs. İbrahim Nihâlî has other works than *Mir'at ad-Dawlah* such as His work on philosophy of ethics titled *Mir'ât al-Ukalâ* and on medicine named *Kitâb al-Hâmi Fî Beyânî Ahvâl-i Âzâ-yı Re'yye*, which he presented to Selim the 3rd.

Mir'ât ad-Dawlah is a work of İbrahim Nihâlî b. Suleyman Khalifa to reveal the reasons behind 1768-1774 Ottoman-Russian War and the defective aspects of state affairs. The only identifiable copy of the work can be found in the Berlin State Library Eastern Manuscripts Collection and is registered with archive number Hs. or. 902. Although the date of this copy is ambiguous, it is understood from the work that it was prepared in 1774 after the Sultan Abdulhamid I's ascension to the throne. The copy consists of 18 foils. 1b foil has 9 lines and 18a foil has 12 and the rest of the foils has 15 lines each. The current condition of the copy shows that it has not been completed. Because on some pages, the text is scratched over and there are notes on the apostils. In addition, although it is mentioned in the introduction that there is a conclusion section, this part is missing in this copy. Due to the quality of the preferred paper, the ink trail passed to the next page defacing some sentences in some places.

İbrahim Nihâlî wrote this composition to reveal the reasons behind the situation then in the state. The author revealed that the state treasury was in a difficult situation due to high expenditure of the Ottoman State. Moreover, he argued that the reasons behind the people's uprisings and the calamities stems from the young and the elders' complaints about the accountability of the state, the disorganization and the misery in his work titled *Mir'ât ad-Dawlah*.

Mir'ât ad-Dawlah, consisting of *muqaddimah*, four parts, four sections under the fourth part and the conclusion, has been written about and to find a solution to problems such as the war of 1768-1774, the change of traditional values with the influence of the west, extravagant expenditures and income reduction, the increase of costs, the excessive number of public officials and their incompetency, the persecution of the rulers, the oppression of the locals by the *multazim*, the status of public land rentals, the immigration to Istanbul and so on.

As İbrahim Nihâlî manifests the reasons for the defective aspects of the state order, he points to the non-qualified individuals brought to valuable positions and their respected vain promises. According to Nihâlî, bringing the ignorant corrupt individuals to important duties increases the bribery and corruption as well as information leakages in the state. The author also criticizes the interest of society towards the western lifestyle. He argues that the traditional clothing is abandoned, and the expenses made by people to embellish their appearance disturb their economic situation, and therefore many people fall into debt as a result of the adoption of the western lifestyle. Nihâlî defends that such extravagant expenditures accelerate the economic stagnation by causing the deterioration of the order in the country and the transfer of domestic income sources to foreign countries.

The *lâyiha* also highlights the high amount of public expenditures and the excessive employment at the state positions. The fact that the rulers of the country succumbed to a wasting quagmire, and the excessive number of the people receiving a salary from the state, without the adequate effort, undermines the income-expenditure imbalance in the country.

The excessive number of public officials are also shown as a reason behind the disruption of the state order. Instead of people who are loyal, live in right direction,

knowledgeable, educated in official manners, appointing the ones who has no official manners to state positions is criticized by the author. The system implemented in the appointments of Muslim judges was also criticized and it was suggested that one-fourth or half of the salary should be provided to the judges who failed the exam. It is also critically argued that the prospective judge exams should be carried out in the presence of the shaykh al-Islam and the kadiaskers. In case the names of the people who failed the exam could not be removed from the book because of the current conditions then their salaries should be paid as quarter or half of the regular. It is also mentioned in the lâyiha that the people who are unfairly appointed are braver to break the law and shari'a to earn more income.

In addition to the situations that disrupt the public order, İbrahim Nihâlî also mentions that officials such as grand viziers, judges, acting judges, sergeants, timar and multazims, foundation trustees and tipstaff tyrannize the society for various reasons. Arguing that the main cause of the persecution of the people stems from economic concerns, the author points to sergeants, timar and multazims for habitually collecting people's fields, seeds, and animals to earn more income and tax fares in an unfair way since they are usually indebted to foreigner bankers to obtain these rents. In his opinion, these officials have become economically connected to non-Muslims, and they have become their vassals with various promises. As a result of this process, it is stated that the people migrated to Istanbul and its surroundings by abandoning their land, therefore the municipality order has deteriorated, the aggrievement of the people remaining in the country has increased and these places become ruins.

The work also bears a political and social theory character. It is stated in the work that the state's problems are fixable with efficient measures taken with accuracy and on time. In the light of all the information elaborated above, İbrahim Nihâlî's *Mir'ât ad-Dawlah* is considered as an important piece that seek solutions for economic and social defects that started at the end of the 18th century.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde özellikle XVII. yüzyılda duraklamanın görülmeye başlaması ile birlikte gerek devlet erkani gerekse tarihçiler tarafından duraklama nedenleri araştırılmaya başlanmıştır. Aynı şekilde XVIII. yüzyılda da gerileme nedenleri ile devletin içinde bulunduğu kötü gidişata engel olmak amacıyla birçok devlet adamı ve tarihçi araştırmacılar tarafından çözüm odaklı birden fazla siyaset-nâme, risâle ve lâyiha şeklinde raporlar hazırlanmıştır. Konu bütünlüğü açısından aralarında keskin farklar bulunmamakla birlikte çok küçük nüanslarla birbirinden ayrılan bu eserlerin kapsam ve çeşitliliği tarafımızdan ortaya konulmak amacıyla başlıklar halinde açıklanması uygun görülmüştür.

Siyâset-Nâme Nedir?

Siyâset-nâme “devlet adamlarına siyaset sanatı hakkında bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlara dair tavsiyelerde bulunmak amacıyla yazılmış kitap veya bu kitapların oluşturduğu tür” anlamında kullanılmaktadır. Devlet başkanları için yazılmış olan siyâset-nâmelere “nasîhatü'l-mülûk, âdâbü'l-mülûk, tuhfetü'l-mülûk, ahlâku'l-mülûk, enîsü'l-mülûk” isimleri verilirken, vezir, emîr veya diğer devlet adamlarına yönelik yazılmış olanlarına ise “nasîhatü'l-vüzerâ, tuhfetü'l-vüzerâ, mir'âtü'l-vüzerâ” gibi isimlerin de verilmiş olduğu bilinmektedir (Adahoğlu, 2009: 304).

Siyâset-nâme türündeki eserlerin bilinen ilk örnekleri arasında İbn Mukaffa'nın Kelile ve Dimne'si¹, Cahız'ın Kitâbü't-Tac² isimli eseri ve Keykavus'un Kâbus-nâmesi³ ile Nizamü'l-Mülk'ün Siyâset-nâme⁴ isimli eseri gösterilebilir. Siyâset-nâme türüne ait bu

¹ Eser Arapçalaşmış adını, ana kaynağını oluşturan ve muhtemelen III. yüzyılda Hint hükümdarlarından birinin oğullarını eğitmekle görevlendirdiği bir Vişnu rahibi tarafından şehzadeler için hazırlanan Pañcatantra (beş düşündürücü nasihat kitabı) adlı eserdeki iki çakal kardeşten (Karataka ve Damanaka, Pehlevî dilinde Kelileg ve Demneg) alır. Sâsânî Kısırâsı Hüsrev I. Enûşîrvân zamanında (531-579) tabip Bürzüye'nin (Berzüye) Pañcatantra ile birkaç Sanskritçe kaynaktan daha yararlanarak Pehlevî dilinde tercüme ve telif suretiyle meydana getirdiği eseri İbnü'l-Mukaffâ' (ö. 142/759) bazı katkılarda bulunarak Arapça'ya çevirmiştir. Belli başlı dünya dillerine yapılan Kelile ve Dimne çevirilerinin hemen tamamı İbnü'l-Mukaffâ'nın metnine dayanmaktadır. Eserle ilgili daha detaylı bilgi için: Karaismailoğlu, Adnan. (2002). “Kelile ve Dimne”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, 210-212.

² Cahız tarafından kaleme alınmış olan eserin tam adı “et-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk” olmakla birlikte kısaca “et-Tâc ve Ahlâku'l-mülûk” adlarıyla da anılır. Müellif eserini Abbâsî Halifesi Mutevekkil-Alellah'ın veziri, edip ve şair Feth b. Hâkan'a ithaf etmiştir. Et-Tâc, müellifin Sâsânî siyaset kültürü ve Emevî yönetimiyle ilgili geniş birikimi yanında Abbâsî devlet düzenine dair bizzat vâkıf olduğu ve bu konuda derlediği bilgilerden oluşur. Eserle ilgili daha detaylı bilgi için: Çağrıncı, Mustafa. (2010). “et-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39, 336-337.

³ Kevkâvus b. İskender tarafından devletin başına geçtiğinde nasıl davranacağı konusunda oğluna bilgi vermek amacıyla kaleme alınmıştır. Kâbûs-nâme Enderz-nâme, Pend-nâme, Kitâbü'n-Nasîhat, Nasîhat-nâme isimleriyle de bilinir. Bir önsöz ve kırk dört bölümden meydana gelen eser Moğol istilâsı öncesi İslâm medeniyetinin bir özeti olup bu dönemin siyasi, içtimai, iktisadi, ilmi, hukuki durumu, eğitim öğretim, sanat ve meslekleri hakkında güvenilir bir kaynaktır. Nasîhat, görgü kuralları, eğitim ve ahlâk, ilimler, meslekler, devlet adamları ve görevleri hakkında bilgi vermektedir. Kitapta işlenen konular âyet ve hadisler, hikâyeler, hikmetli sözler, ata sözleriyle daha anlaşılır hale getirilmiştir. Eserle ilgili daha detaylı bilgi için: Kurtuluş, Rıza. (2002). “Keykâvus b. İskender”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, 357.

⁴ Siyâset-nâme Büyük Selçuklu Devleti'nin en önemli vezirlerinden birisi olan Nizamü'l-Mülk tarafından kaleme alınmıştır. Eser 485 yılında (1092) tamamlanmıştır. Nizâmü'l-Mülk devlet teşkilâtı ve idaresiyle ilgili konuları işlediği Siyâset-nâme'yi elli fasıl halinde düzenlediğini, çok faydalı bilgiler içeren bu eseri herkesin okuması gerektiğini, hiçbir hükümdarın bu esere ilgisiz kalamayacağını, bu kitap sayesinde din ve dünya işlerinin daha kolay yürütüleceğini söyler. Eserle ilgili daha detaylı bilgi için: Özeydin, Abdulkemim. (2007). “Nizâmü'l-mülk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 33, 194-196.

eserlerden başka Türkler'in kendilerine ait bir eseri de Yusuf Has Hacıb'in kaleme almış olduğu Kutadgu Bilig'dir⁵. Eserin yazılış amacı XI. asır Türklerinin ahlak ve devlet idaresi hakkındaki fikirlerini gelecek nesillere ulaştırmak, hükümet ve devlet adamlarına bu gelenekleri aşılaktır (Uğur, 2001:3).

Siyâset-nâmeler sultanlar ve vezirler için yazılabilecekleri gibi genel olarak da yazılabilirler. Sultanlar için yazılan eserlerde bir sultanın taşınması gereken vasıflar, saltanatın esasları ve şartları gibi bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca en iyi devlet örgütünün nasıl olacağı ve buna nasıl ulaşılabileceği, halkın sultana karşı görevleri, sultanın dini ve ahlaki görevleri, sultanların saltanatlarını devam ettirmeleri için gereken şartlar ve saltanatın inhişamına sebep olan şeyler hakkında da bilgi verilmektedir. Vezirlerle ilgili olan siyâset-nâmelerde ise vezirliğin şartları, sultana karşı görevleri, sorumlulukları, halka karşı tutum ve davranışlarının nasıl olması gerektiği hakkında bilgi verilmektedir. Genel olan siyâset-nâmelerde ise siyaset sanatı, ibadet, tasavvuf, alemin yaratılışı, adalet, rüşvet gibi konular ele alınmaktadır (Uğur, 2001:4)

Tarafımızdan tespit edilebilen Siyâset-nâme eser / müellif eşleştirmeleri aşağıdaki gibidir:

Âsaf-nâme: Osmanlı sadrazamlarından Lutfi Paşa tarafından kaleme alınmış olan, Osmanlı devlet teşkilatına dair bir eserdir. Lutfi Paşa bu eserini göreve geldiğinde devlet teşkilatının içerisinde bulunduğu karışık bulunduğunu, kanun ve nizamların eski zamanlardan farklı uygulandığına şahit olduğunu ve bu sebeple kendisinden sonra iş başına geçecekler için faydalı olmak amacıyla kaleme aldığını bildirmektedir. Âsaf-nâme bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, saraya intisabını ve daha önceki hizmetlerini anlatan Lutfi Paşa daha sonra birinci bölümde vezîriâzamların vasıflarından, padişahla, devlet erkânı ve halkla olan münasebetlerinden; ikinci bölümde kara ve deniz seferlerinin öneminden; üçüncü bölümde hazinenin idaresinden ve emeklilikle ilgili hususlardan; dördüncü bölümde de yer yer somut örnekler vererek reâyânın düzenli bir şekilde korunması gerektiğinden, tatarlar, seyyid ve şerifler gibi bazı zümrelerin durumlarından bahsetmektedir (İpşirli, 1991: 456).

Nushatü's-Selâtin (Nasîhatü's-Selâtin): Gelibolulu Mustafa Âli tarafından kaleme alınmış olan bu eser padişahlara yol gösterici ve onlara devlet idaresinde yardımcı olacak nasihatler ihtiva eden ahlak ve siyaset kitabıdır. Müellif eserini 1581 yılında Halep Tımar Defterdarlığı görevinde bulunduğu sırada telif edilmiştir (Ertuş, 2011: 132). Eser bir mukaddime dört bâb ve bir hatimeden oluşmakla birlikte hatimeden sonra "tezyil ve teznib" başlıklı iki ilave bölüm daha mevcuttur. Eserde tımar sisteminin çözülmesi, toplumdaki israf, ilim adamlarının rüşvet ile makam elde etmeleri, ilmi makamlara liyakat sahibi olmayan zevatın atanması, devlet sistemindeki haksız uygulamalar gibi meseleleri

⁵ Kutadgu Bilig, insana her iki dünyada saadete ermek için takip edilecek yolu göstermek amacıyla kaleme alınmış bir eser olup iddia edildiği gibi mansip sahiplerine ahlâk dersi veren kuru bir öğüt kitabı değil, insan hayatının anlamını tahlil ederek onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki görevlerini belirleyen bir hayat felsefesi sistemidir. Müellif bu eserde birbirine çok sıkı bağlarla bağlı bulunan fert, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir biçimde düzenlenmesinde zaruri olan zihniyet, bilgi ve faziletlerin nelerden ibaret olduğu, bunların nasıl elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde durmuştur. Eserle ilgili daha detaylı bilgi için: DİA, (2002). "Kutadgu Bilig", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26, 478-480. (Müellif alanındaki bir imza olarak DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi ansiklopedi hazırlık kurulunu temsil etmektedir.)

ele almıştır. Müellif geçmişteki uygulamalar ile kendi çağındaki uygulamaları karşılaştırmış ve problemlerin boyutunu izah ederek sorunların çözümüne yönelik çok değerli tavsiyelerde bulunmuştur (Ertaş, 2011: 132).

Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd: Gelibolulu Mustafa Âlî'nin siyâset-nâme tarzında kaleme almış olduğu bir diğer eseridir. Müellif bazı hatırı sayılı kimselerin ricası üzerine daha önce padişahlık eden kimselerin mülkleri ve devletlerinin neden yok olduğunu, askerleri, hazineleri ve reayası yerli yerinde olmasına rağmen, saltanatlarının nizamının ne sebeple bozulduğunu ortaya koymak amacı ile bu eserini kaleme almıştır. Bir mukaddime, otuz iki fasıl, bir tezyil ve bir hatimedden oluşan eser Hazret-i Muhammed'in hicretinden sonra saltanat süren hükümdarların meşhurlarının saltanatlarını ihtiva etmektedir (Lokmacı ve Özdemir, 2020: 22-25).

Telhîsü'l-Beyân Fî Tahlîsü'l-Büldân: Hezârfen Hüseyin Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Eser bir mukaddime, otuz iki fasıl ve bir hatimedden oluşmaktadır. Müellif bu eserini Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 1683 tarihli Avusturya Seferi'nde yaşadığı hezimetin ardından devlet ileri gelenlerinden bazılarının ricası üzerine kaleme aldığını belirtmiştir. Eser genel olarak İslam devletleri tarihinden ibarettir. Ayrıca liyakatin, adaletin, piyasa fiyatlarının denetlenmesinin, istihbarat kurumunun teşkili ve düzenli bir şekilde işleyişinin ve ülkeyi yöneten kimselerin halkın ahını almamasının önemi üzerinde durulur. Bu hususların aksi yönünde davranılmasının devletin bekası sarsacağı üzerinde uzun uzadıya durulmaktadır (Hezarfen, 2019: 15-16). Eserle ilgili olarak yapılan son çalışmalarda Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Gelibolulu Mustafa Âlî tarafından kaleme alınmış olan *Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd* isimli eserini neredeyse hiçbir değişiklik yapmadan aynen kullandığı, eserin hiçbir yerinde Gelibolulu Mustafa Âlî'ye atfı yapmadığı ve böylece Mustafa Âlî'nin mezkûr eserini kendine mal ettiği görülmüştür (Özdemir ve Lokmacı, 2020: 353).

Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman: Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman, İzzetî Efendi'nin görüş ve tavsiyeleri doğrultusunda kaleme alınmış olmakla birlikte, Hezârfen'in kaleme aldığı eserler arasında en esaslısını teşkil etmektedir. Müellif, eserin dibacesinde, güç şartların hüküm sürdüğü bir zamanda meydana getirdiği eserlerinin birer zafer olduğunu belirterek, künyesini Hüseyin el-med'uvv be-Hezârfen olarak kaydetmiştir. Hezârfen Hüseyin Efendi eserini hazırlarken, Osmanlı Devleti'nin idari teşkilat ve maliyesi ile her türlü teşrifat ve merasimine ait çeşitli nizam ve kanunları özet olarak bir araya getirmeye çalışmıştır (Hezarfen, 1998: 14). On üç bölümden oluşan *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîni Âli Osman*'da Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışı, İstanbul şehrinin kuruluşu ve tarihi yapıları, saray görevlileri, Dîvân-ı Hümâyun toplantıları, hazine gelir ve giderleri, taşra teşkilâtı ve başta beylerbeyi ile sancak beyi olmak üzere taşra görevlileri, yeniçeriler ve öteki Kapıkulu ocakları, Tersâne-i Âmire ve görevlileri, Kırım hanları, sefere çıkma törenleri, ulemâ ile ilgili nizamlar, narh, maden, tuzla ile ilgili meseleler, saray düğünleri, bu vesile ile verilen ziyafetler hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Müellifin, devlette baş gösteren düzensizlik ve çöküntüden de bahsettiği ve çözüm önerileri sunduğu eserin kaynakları arasında Lutfî Paşa'nın Âsaf-nâme, Ayn Ali Efendi'nin *Kavânîn-i Âl-i Osmân* ve Kâtib Çelebi'nin *Düstürü'l-Amel* isimli eserleri bulunmaktadır (İlgürel, 1998: 544).

Kitâb-ı Müstetâb: Eserin müellifi bilinmemekle birlikte, müellifinin XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış, devşirme kökenli, enderun mensubu olduğu tahmin edilmektedir. Eser kısa bir giriş kısmından sonra on iki fasıl ve bir zeyil bölümünden oluşmaktadır. Müellif toplumdaki düzenin bozulmasına ve eski kanunların ihtilaline yol açan gelişmelerin neler olduğunu anlatarak konuya girdikten sonra mevcut aksaklıkların çözüm yolları ile ilgili teklifler ileri sürer. Müellifi bilinmeyen Kitâb-ı Müstetâb Koçi Bey Risâlesi'nin ana kaynaklarından birisi olma özelliğini taşır. Eserde Osmanlı Devleti'ndeki bozulmaların Sultan III. Murad (1574-1595) devrinde başladığını iddia eden müellif, bu dönemden itibaren adaletin bir yana bırakıldığı, vezirlerin ve beğlerin birbirine düştüğü, kul taifesinin içine yabancı unsurların yani meslek dışında olanların ve devşirme olmayanların karıştırıldığı ve makam sahiplerinin geleceğe dönük hiçbir ciddi tedbir almaz ve kendi menfaatlerinden başka bir şey düşünmez hale geldiklerini ileri sürmektedir. Müellif devlet hazinesini zora sokan sebepleri değerlendirirken kul taifesinin sayısının artması ve tımar sisteminde dirliklerin hak sahiplerine verilmemesi ve rüşvetle iş görülmesinin önemli birer etken olduğu görüşündedir. Ayrıca Kitâb-ı Müstetâb'da rüşvet ve adam kayırma sebebi ile kanun-i kadimden sapıldığı, devletin temel dayanakları olan kul taifesi ve tımarların bozulması sonucu cephelerde başarısızlıkların meydana geldiği ifade edilmektedir. Mevcut bozulmaların ana sebebi olarak iyi bir veziriazamın iş başına gelmemesini gösteren müellif, idarecilerin veziriazamın emirlerini dinlemeyerek halka zulmettiklerini bildirmektedir (Öz, 2016: 69-70).

Koçi Bey Risâlesi: Koçi Bey, Sultan IV. Murad döneminde sarayda çeşitli görevlerde bulunmuş ve daha sonra yine bu padişahın saltanatı sırasında Has odaya⁶ alınmış bir devlet görevlisidir. Bu risâlede Sultan III. Murad'dan itibaren devlet yönetiminde görülen bozukluklar, padişahların hataları ve eksiklikleri ele alınmıştır. Koçi Bey tarafından hazırlanan bu risâlelerin birincisi Sultan IV. Murad'a ve ikincisi Sultan İbrahim'e sunulmuştur. Sultan IV. Murad'a sunulan risâle de kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan biri devlet içinde mevcut bulunan bozukluklar, ikincisi bu bozuklukları tedavi etme yöntemleri üzerinedir. Müellif bu risâlelerde Sultan IV. Murad'ı eleştirmekten de çekinmemiştir. Sultan İbrahim'e sunulan risâle ise yine bu padişahın sosyal ve ekonomik alanlardaki yetersizliklerini gidermesi amacıyla, padişahın isteği doğrultusunda hazırlanmıştır. Padişahın aldığı eğitimin yetersizliği sebebi ile anlamasının kolay olması için sade bir dil ve üslupla hazırlanan bu risâlede devlet teşkilatı, devlet erkânına nasıl davranılması gerektiği, elçi kabulü, ekonomik meseleler ve fermanların nasıl yazılması gerektiği konusunda bilgiler bulunmaktadır. Risâlelerin ortak yönü liyakat hususunun üzerinde durulmuş olmasıdır. Devlet düzenindeki bozulmaların temelini Sultan Süleyman (Kanuni) dönemine dayandıran müellife göre ideal devlet düzenini tesisi için padişahın devlet işleriyle yakından ilgilenmesi, kul ve tımar sisteminin düzenli ve adil bir şekilde yürütülmesi, devlet görevlilerinin azledilme korkusu sebebi ile görevlerini yerine getiremediği için bu korkunun giderilmesinin gereklidir (Gökçe, 2010: 66-67; Aktan, 1997: 1392; Ergan, 1999: 32; Şahin, 2013: 7; Pehlivan, 2018: 1180).

⁶ Has Oda Enderun kademelerinin sonucusu olmakla birlikte Sultan II. Mehmed (Fatih) zamanında kurulmuştur. Has Oda ile ilgili daha detaylı bilgi için: İpşirli, Mehmet. (1995). "Enderun", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 11, 185-187.

Hâb-nâme: Veysi tarafından kaleme alınmış olan bu eser Vâkıanâme ve Rüyânâme isimleriyle de bilinmektedir. Eserde Sultan I. Ahmed ile Büyük İskender'in rüyada karşılıklı konuşmaları ele alınmaktadır. Müellif 1608 yılında yazdığı eserini Sultan I. Ahmed'e sunmuştur. Eserde Hazret-i Âdem'den beri yapılagelen kötülükler hikâyelerle anlatılmaktadır. Ayrıca müellif devletin gerilemesine üzülen padişahı bir yandan teselli ederken bir yandan da devlet memurluklarına ehil kimselerin getirilmesi halinde ülkenin kötü durumdan kurtulacağını belirterek ona yol göstermektedir (Kaya, 2013: 76).

Velîyüddin Telhisleri: Velîyüddin Telhisleri olarak da bilinen eser esasında on telhisten müteşekkil olup, dönemin Osmanlı Sultanı IV. Murat'a Hicri 1032 senesinde sunulmuştur⁷. Müellifi meçhul bu telhislerde bazı devlet kademelerindeki ve tımar sistemindeki bozukluklara değinilerek birtakım tespitlerde bulunulmakta ve bunlara dair çözümlere yer verilmektedir. Telhislerin dikkat çeken yönlerinden biri de Koçi Bey Risâleleri olarak bilinen lâyhalarla bazı bölümlerinin birebir aynı olmasıdır. Eserin konu başlıkları ise şu şekildedir: 1-2. Telhis: Sultan Süleyman Han'ın zamanının kemâli, Sultan Süleyman Han zamanında ihtilâl. 3-4. Telhis: Din ve devlete faydalı ve evla olan kazıyyeler, işlerin/makamların ehline verilip değiştirilmemesi. 5-6. Telhis: Harem-i Hümayun hizmetçilerinin [kayıt işleri ile ilgili makama getirilmeleri-ki böylelikle huzura kimlerin, ne için gelip-gittiği daha net anlaşılır], şer'-i şerife muhalif satın almalar ve vakıfların erbâblarına ve sahiplerine dağıtılması. 7-8. Telhis: "Alemin tashih olmasına halk itikadı beyanında", Rumelinde olan ocak oğullarına gönderilecek hükm-ü şerif. 9-10. Telhis: Anadolu yakasındaki eyaletlerin zeâmet ve tımarlarının tashih olması, Saadetlü Padişahıma lazım olan ahvâl (İslam Siyaset Düşüncesi Kataloğu <http://isd.ilem.org.tr/detay/653> Erişim Tarihi: 28.06.2020).

Kanûn-nâme-i Sultânî Li-Aziz Efendi: Eser Aziz Efendi tarafından tahminen 1632 yılında kaleme alınmıştır. Bozulan devlet düzeninin yeniden tesisi için birtakım tavsiyelerde bulunan bu eserde merkez ordusundaki, bozulmalara, vezirlik makamı ile ilgili düzenlemelere, kürt beyleri ile ilgili iyileştirmelere, sahte seyyidlere ve askerlerin vergiye tabi kılınmalarına dair eleştiriler ve öneriler bulunmaktadır. Aziz Efendi yapılacakların gizli tutulmasının faydalı olacağını düşündüğü için kaleme almış olduğu bu tavsiyelerin gizli tutulmasını sultandan talep etmiştir (Çolak, 2010: 102-103).

Düstürü'l-Amel Li-İslâhi'l-Halel: Bu eser Kâtip Çelebi tarafından devlet düzeni ve devletin ıslahına dair yazılmıştır. Eser Kâtip Çelebi'nin devlet felsefesine dair görüşlerinin bir özeti'dir. Müellif telif sebebini anlattığı bir mukaddime bölümünden sonra üç fasıl, bir netice ve neficetü'n-nefice ile maliyenin düzeltilmesine ilişkin başlıca tedbirleri içeren tenbih ve tebşir adlı bölümler halinde eserini tertip etmiştir (Gökay, 1994: 50).

⁷ Velîyüddin Telhisleri ile ilgili olarak daha detaylı bilgi için: Murphey, Rhoads. (1979). "The Velîyüddin Telhis Notes on the Sources and Interrelations Between Koçi Bey and Contemporary Writes of Advice to Kings", *Bulleten*, XLIII(171), 547-571.

Lâyiha Nedir?

Arapça kökenli bir kelime olan lâyiha “düşünülen bir şeyin yazı haline getirilmesi” anlamına gelmektedir (Kütükoğlu, 2003:116). Bu anlamdan hareketle lâyihaların herhangi bir konu ya da düşüncenin yazıya dökülmesi neticesinde oluşan tasarı ya da rapor metinleri oldukları söylenebilir (Balcı, 2004: 109; Muşmal, 2007: 120). Osmanlıların lâyihayı rapor ve taslak olmak üzere iki farklı belge türü için kullandıkları bilinmektedir. Rapor mahiyetinde olan lâyihalar birkaç gruba ayrılmaktadırlar. Bunlar:

a. Şahıslar tarafından yazılmış olan lâyihalar (en meşhurları Tatarcık Abdullah Efendi, Koca Yûsuf Paşa, Abdullah Birrî Efendi, Sâdullah Enverî, Fâik Paşa'nın yazmış oldukları lâyihalardır.)

b. Bir memuriyet veya teftiş sonrasında tespit edilen hususların kaleme alınmış olduğu lâyihalar (Yâver Süleyman ve Yüzbaşı Âsaf beylerin İran memuriyetleriyle ilgili lâyihaları bu gruba örnek gösterilebilir.)

c. Bir mesele hakkında görüş bildiren lâyihalardır (Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Muahedesi ve gayri müslim tebaaya verilen imtiyaz fermanı hakkındaki itirazlara cevap mahiyetinde olan lâyihası bu gruba örnek gösterilebilir. Kütükoğlu, 2003:116).

Lâyihalarda üzerinde durulan hususların başında gelen liyakat⁸ ve rüşvet⁹ konusunda ilk örneklerin Sultan Süleyman (Kanuni) döneminde görülmeye başlandığı söylenebilir. Bu dönemden sonra Osmanlı devlet düzeninde özellikle tımar sisteminin bozulması, yönetici sınıf ile halk arasındaki ilişkilerin karmaşık bir hale gelmesi sistemin aksamasına ve birbiri ile ilişkili pek çok sorun yüzünden devletin her geçen gün daha kötü duruma düşmesine yol açmıştır. Yaşanan bu olumsuzluklar neticesinde özellikle tecrübe sahibi devlet adamları tarafından, devlet yönetiminde ve kamu bürokrasisindeki bozulmalar ve aksaklıkların çözümü için siyâset-nâme, nasihat-nâme, ıslahat risâleleri, lâyiha, ıslahat lâyihaları, ıslahat metinleri, ıslahat teklifleri adı altında eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Esasında birbirinden farklı gibi gözükten bu kavramlar siyâset-nâme geleneğinin yeni bir şekle evrilmiş halinden başka bir şey değildir (Muşmal, 2007: 120).

Lâyiha türüne ait örneklerin sayısı oldukça fazladır. Özellikle Sultan III. Selim'in emri ile 22 kişi tarafından devletin aksayan yönlerini tespit ve bunların çözümü için teklifler

⁸ Sultan Süleyman (Kanuni) Veziriazam Piri Mehmed Paşa'yı emekliye ayırdıktan sonra ikinci vezir olan Ahmed Paşa (Hain Ahmet Paşa)'yı veziriazam olarak tayin etmesi gerekirken, kendisinden önceki tüm teamülleri elinin tersiyle itmiş ve o vakit Has Odabaşı olan yakın dostu İbrahim Ağa (Makbul/Maktül İbrahim Paşa)'yı veziriazam olarak tayin etmiştir. Siyâset-nâmelerde ve lâyihalarda özellikle üzerinde durulan liyakat vurgusunun belki de ilk örneği böylece Sultan Süleyman (Kanuni) döneminde görülmüştür. Bkz: Lokmacı, Süleyman, (2015), *Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi, 543-544.

⁹ Sultan Süleyman (Kanuni) dönemi şairlerinden Fuzuli, padişah tarafından kendisine bağlanan maaşı almak istediğinde evkaf memurlarının kendisine göstermiş oldukları tavrı eleştirel bir bakış açısı ile “Şikayet-nâme” isimli şiirinde ortaya koymuştur. Fuzuli, Şikayet-nâmesinde “Selam verdim, rüşvet değildir diye almadılar. Hüküm gösterdim, faydasızdır diye iltifat etmediler. Gerçi görünürde itaat eder gibi davrandılar ama bütün sorduklarıma hal diliyle karşılık verdiler” diyerek rüşvetin o dönemde memurlar arasında geçerli bir durum olduğunu gözler önüne sermektedir. Bakınız: Mazıoğlu, Hasibe. (1961). “Fuzûlî'nin İnsan Olarak Değeri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 148-160.

içeren lâyhaların hazırlanmış olduğu bilinmektedir.¹⁰ Bu çalışmada tespit edilebilen lâyihalardan bazılarının örnek olarak verilmesi uygun görülmüştür.

Tatarcık Abdullah Efendi'nin Lâyihası: Tatarcık Abdullah Efendi tarafından kaleme alınmış ve Sultan III. Selime sunulmuş olan bu lâyiha dokuz “bend” ve bir “hâtıme”den meydana gelmektedir. Lâyiha müellifin askerî, ilmî ve malî-idarî konulardaki tesbit ve tekliflerini içermektedir. Bendlerde sırasıyla, ordunun durumu, eski padişahlar zamanındaki disiplinin daha sonraları nasıl ve niçin bozulduğu, ıslahı için alınması gereken tedbirlerin nelerden ibaret olduğu; tersanenin önemi, gemi inşasının lüzumu, Avrupa savaş tekniğinin benimsenmesi ve bu konudaki yabancı eserlerin Türkçe’ye tercümesi, mühendislik, topçuluk ve haritacılık konularına önem verilmesi, kalelerin tahkimi, özellikle Rusya sınırının daha iyi korunması; ilmiye mesleğinin ıslahı, eğitim ve adalet teşkilâtında aksayan yönler, mülâzemet ve imtihan sistemlerinin yeniden düzenlenmesi; maliyenin önemi, sikke tashihi, bu hususta önceki padişahların gösterdiği titizlik, Avrupa devletlerinin bu konudaki hassasiyeti, devlet gelirlerinin artırılıp giderlerin azaltılması, vezir ve beylerbeyilerinin eski ve yeni durumlarının mukayesesi ile bunların içine düştükleri maddî ve mânevî sıkıntılar; halkın iyi idare edilmesi ve zulmün ortadan kaldırılması gibi konular ele alınmaktadır. Hâtımede ise iyi eğitilmiş disiplinli kara ve deniz askerlerinin önemine, Avrupa savaş tekniğine ait eserlerin tercümesinin gereğine tekrar temas edilmekte, düşmanın başarısının, tekniğinin üstünlüğünden ileri geldiği ifade edilmektedir (İpşirli, 1988: 99-100).

Koca Yusuf Paşa'nın Lâyihası: Sadrazam Koca Yusuf Paşa, Sultan III. Selim'in isteği üzerine mevcut sorunların çözümü için bir lâyiha kaleme almıştır. Yusuf Paşa'ya göre devletin içinde bulunduğu durumun başlıca sebebi yöneticilerin halka zulmetmesi sonucu Allah'ın intikam almasıdır. Ona göre ahaliye zulmedenlerin çoğunluğu Anadolu ve Rumeli'de bulunan ayanlar ve derebeyleri olmakla birlikte bunlar, İstanbul'da rüşvet ve hediyelerle kendilerine bağladıkları şahıslardan cesaret almaktadır. Bunu engellemenin yolu, İstanbul'da bulunan ulema, rical ve bütün görevlilerin tayin oldukları işlerin dışında başka bir şeyle meşgul olmalarının önlenmesi ve bu görevlilerle ayan ve derebeylerinin hediye dâhil her türlü ilişkilerinin kesilmesidir. Askeri alanda ıslahat yapılması hususundaki düşüncelerine gelince, burada Koca Yusuf Paşa'nın çok daha keskin öneriler ortaya koyduğunu görmekteyiz. Ona göre, bir çeşit genel askerlik ödevi yöntemi ile vilayetlerde milis kıtaları kurulmalı, bunlar savaş zamanı gelince çağırılarak toplatılmalı, savaş yıllarında kendileri ve aileleri vergilerden muaf tutulmalı idi. Aynı zamanda Yusuf Paşa, timarlı humbaracı ocağının kaldırılmasını, maaşlı asker birlikleri haline getirilmesini öneriyor, humbaracı ve lağımçı ocaklarını cahil neferlerin doldurduğunu, bu yüzden

¹⁰ Sultan III. Selim'in isteği üzerine lâyiha hazırlayan kişilerin isimleri şu şekildedir: Koca Yusuf Paşa, Sudürdan Veli Efendi zade Emin, Sudürdan Salih zade Efendi, Sudürdan Aşir Efendi, Mevali-i fihmandan Hayrullah Efendi, Defterdar Şerif Efendi (Paşa), Tatarcık Abdullah Efendi, Çavuşbaşı Raşid Efendi, Abdullah Berri Efendi, Hakkı Bey (Paşa), Tersane Emni Osman Efendi, Kethuda-yi Sadr-ı âli Mustafa Reşid Efendi, Muhasebe-i ülâ Elhac İbrahim Efendi, (Gizli Sıtma), Rikâb-ı Hümayun kethudalığından munfasıl Rasih Mustafa Efendi, müverrih Enveri Efendi, Laleli Mustafa Efendi, Ali Raik Efendi, Mabeyinci Mustafa İffet Bey, Beylikçi Safi Efendi, Tezkire-i ülâ Firdevs Efendi, Tezkire-i ülâ Nuri Efendi, Mösyö Bertrand. Sultan III. Selim'e sunulan Nizam-ı Cedid Lâyihaları ile ilgili olarak, “Karal, Enver Ziya. (1942). “Nizâm-ı Cedid’e Dair Lâyihalar”, *Tarih Vesikaları*, I(6), 414-425.

Avrupa silahlarını kullanmasını öğrenemediklerini bildiriyordu (Günçe, 2018: 24-25). Koca Yusuf Paşa'nın hazırlamış olduğu bu lâyhada görüldüğü üzere ordunun tanzimi konusu ağırlıklı olarak yer almaktadır. Bununla birlikte Yusuf Paşa'nın kaleme almış olduğu bu lâyiha kendisinin Avrupa'daki askeri gelişmelerden habersiz, kendi halinde kalmış bilgi dağarcığındaki zaafiyeti bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir (Beydilli, 2013: 25).

Abdullah Birri Efendi'nin Lâyihası: Abdullah Birri Efendi de Koca Yusuf Paşa gibi ordunun tanzimi üzerinde durmuştur. Ona göre Osmanlı Devleti'nin tez elden yirmi bin piyade ve beş bin süvariye ihtiyacı bulunmaktadır. Tedarik edilecek askerlerin genç olmaları gerektiğine dikkat çeken Abdullah Birri Efendi, yazılacak askerlerin on ile yirmi beş yaş arasında daha önce sefere katılmamış hatta şehir ve kasabaya dahi girmemiş köy ahalisi arasından seçilmesi gerektiğini bildirmektedir. Ayrıca İstanbul'a uzak bir mahalde beş bin askerin ikamet edebileceği bir mahal inşa edilmesi gereğine dikkat çekmektedir (Öğreten, 1989: 24-25).

Bu bağlamda İbrahim Nihâlî'nin Mir'âtü'd-Devlet adlı eseri de günün koşulları içerisinde gerileme nedenleri, bunlara yönelik çözüm önerileri ve nasihatler şeklinde, siyaset-nâme tarzına uygun olarak lâyiha biçiminde kaleme alınmıştır. Çalışmanın konusunu teşkil eden müellif ve eseri aşağıda ayrıntılı şekilde ele alınmıştır.

İbrahim Nihâlî Ve Mir'âtü'd-Devlet Adlı Lâyihası Müellif Hakkında

İbrahim Nihâlî ibn-i Süleyman Halife hakkındaki bilgiler kısıtlı olmakla birlikte, mevcut bilgileri Bursalı Mehmed Tahir Bey'in eserlerinden öğrenmekteyiz. Buna göre Nihâlî, Haremeyn-i Şerifeyn Muhasebe Kalemi Kisedârlığı ve Divân-ı Hümayun Kâtipliği gibi önemli görevlerde bulunmuş bir devlet adamıdır ve 1813 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Tarih ve idari işlere vakıf bir kişidir. Mir'âtü'd-Devlet'i 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının ortaya çıkış sebepleri ve devlet işlerinin ıslahına dairdir (Mehmed Tahir, 1975:113). Bursalı Mehmed Tahir, eserin 1772 tarihinde müellif tarafından irtihal edilen feraşet defterlerinde kayıtlı olduğunu ifade etmişse de bu durum incelediğimiz nüshayla bazı noktalarda ters düşmektedir. Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Koleksiyonu'nda Hs. or. 902 arşiv numarası ile kayıtlı nüshada geçen "*hâlen müstedâ re'y-i serîr-i saltanat ve revnak-efzâyı taht-ı hilâfet şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü azametlü pâdişâh-ı âlem-penâh efendimiz hazretleri bi'l-izzî ve'l-yümn ve'l-ikbâl taht-ı âli-baht-ı osmaniye'ye cülûs-i hümayûnları vukû'undan sonra gavâ'il-i seferin bertaraf olması ve küdürât-ı sâ'irenin indifâ'-ı ve otuz seneye değîn tanzimi tahayyül olmayan umûr-i mutlakâ hulûs-i cenâb-ı hazret-i şehriyâr-ı âli-tebâr ve tevfk-i hazret-i Rabbü'l-Müsteân ile dört beş sene zarfında*" şeklindeki cümleden eserin Sultan I. Abdulhamid (1774-1789) döneminde kaleme alınmış olabileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca 1768'de başlayan sefer 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile sona ermiş ve eserde bu seferin olumsuz sonuçlandırılması da bahsedilmiş olması Bursalı Mehmed Tahir'in eserinde vermiş olduğu söz konusunu bilgi ile örtüşmemektedir (Bursalı Mehmed Tahir 1975:113; Mir'âtü'd-Devlet: 4^b-5^a).

İbrahim Nihâlî'nin Mir'âtü'd-Devlet isimli eserinden başka III. Selim'e sunmuş olduğu Mir'âtü'l-Ukalâ ve Kitâbü'l-Hâmi Fî Beyânî Ahvâl-i Âzâ-yı Re'siyye isimli tıbbâ

ait bir eseri de bulunmaktadır. Bir ahlak felsefesi metni olan Mir'âtü'l-Ukalâ, Okan Erman tarafından 2018 yılında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.

Eser Hakkında

Mir'âtü'd-Devlet, İbrahim Nihâlî ibn-i Süleyman Halife'nin 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ortaya çıkış sebeplerini ve devlet işlerinin aksayan yönlerini ortaya koymak üzere kaleme almış olduğu bir eserdir. Nüshanın tam olarak ne zaman istinsah edildiği belli olmamakla birlikte, Sultan I. Abdulhamid'in 1774'de tahta cülusundan sonra hazırlandığı anlaşılmaktadır (Mir'âtü'd-Devlet:4^b).

Nüsha 18 varaktan oluşmaktadır. 1^b varağında 9 satır ve 18^a varağında 12 satır ve diğer varakların her birinde 15 satır bulunmaktadır. Nüshanın mevcut durumu incelendiğinde tamamlanamamış olduğu görülmektedir. Zira bazı sayfalarda metnin üzeri çizilmiş ve derkenarlara notlar alınmıştır. Ayrıca nüshanın giriş kısmında netice bölümünün bulunduğu dair malumat olsa da bu bölüm eserde eksik durumdadır. Nüshanın 1^b varağında sayfanın üzerine daha sonradan eklendiği düşünülen bir ibare bulunmaktadır. Bu ibare Nihâlî'nin çözüm önerilerinin bir özeti durumundadır. Söz konusu ibare şu şekildedir:

“Bu lâyiha şimdi olan usûl ile zıdd olup içinde hemân taklîl-i mesârif fâidesi görünür. Zîr-i ihsân edâda cemî‘ zemânda mülk-i millete harekeli olup belki herkesin dâiresin dahi mihver-i lâyıkında idâre olunur ise terfih olunabilir. Herkes haddin tecâvüz etmek niyyetin tezyîn zımnında mesârif-i kesîrelik memlekete olmak üzere Devlet-i ‘Aliyye'den korkmak derece-i vücûbdir. Memlekete olduğu kadar eşyâ-yı ecnebî isti‘mâl olunmayup memleketimizde çıkan ile kanâ‘at olunup ziyâdesi (okunamadı) olunabilir. İnsanlar hükümdarlarının dini üzerinedir (الناس على دين ملوكهم) fehvasınca pâdişâhımız (okunamadı) tarafa mülûk eder. Cümlemiz bi‘t-tab‘ ol-tarafa temâyül ederiz. Ve ‘s-selâm” (Bkz. Ek 1). Kullanılmış olan kâğıdın kalitesi sebebiyle mürekkep izi bir sonraki sayfaya geçtiğinden bazı yerlerde cümleler okunmayacak haldedir (Bkz. Ek 2).

Eserin Telif Sebebi

İbrahim Nihâlî eserini devletin içerisinde bulunduğu durumun sebeplerini ortaya koymak amacıyla kaleme almıştır. Müellif, Osmanlı Devleti'nin masraflarının fazlalığı sebebi ile devlet hazinesinin zor durumda bulunması, halkın içinde bulunduğu düşkünlük, dağınıklık, perişanlık, küçüğün ve büyüğün hallerinden şikâyetçi olmaları sebepleriyle birçok ihtilalin ve fesadın, türlü türlü musibetlerin ortaya çıktığını ve kendisinin durumun sebeplerini araştırarak ortaya koyduğunu ve eserine Mir'âtü'd-Devlet ismini verdiğini belirtmektedir (Mir'âtü'd-Devlet:2^a).

Eserin Bölümleri

Mir'âtü'd-Devlet bir mukaddime, dört bölüm ve netice kısmından oluşmaktadır.

Mukaddime: Mukaddimede 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının ortaya çıkma sebebi üzerinde durulmuştur¹¹. Müellif seferin sebeplerini görünür ve gizli olarak ikiye ayırmış, zahir sebep olarak Râgıp Mehmed Paşa'nın¹² vefatını göstermiştir. Zira Râgıp Paşa Lehistan'ın fethi kolaylıkla elde edilecek olsa da muhafazasının mümkün olmadığı ve sefer sırasında elde edilecek "metâ'-ı memdûha ve târâc olacak emvâlleri" olmadığı ve sefer masrafların beyhude olacağını düşündüğünden bu sefere sıcak bakmadığını Sultan III. Mustafa'ya bildirmiş ve padişahı sefere girmek fikrinden vazgeçirmiştir (Mir'âtü'd-Devlet: 2^b-3^a).

Râgıp Paşa'nın 1763 yılında vefatından sonra devlet yönetiminin boş kaldığını ve bazı hususlarda devletten bihaber "edânî"ye itibar ve lütufta bulunularak bunların kelimalarının tasdik edildiği ve bu kimselerin bir sene içerisinde ordunun başarı ile geri döneceği yönündeki telkinlerinin etkisiyle Rusya üzerine sefer açıldığı eserde aktarılmaktadır. Ancak seferin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından padişahın gönül kırıklığının tesiriyle, orduyu sefere teşvik edenlerin telef olduğuna da değinilmiştir (Mir'âtü'd-Devlet: 3^b).

Müellif söz konusu seferin yol açtığı sıkıntıların otuz seneden önce telafi edilemeyeceğinin düşünülmesine rağmen "cenâb-ı hazret-i şehriyâr-ı âlî-tebâr" Sultan I. Abdulhamid'in Allah'ın yardımıyla dört beş sene içerisinde Anadolu'da ortaya çıkan celâli taifesinin ortadan kaldırdığı, ancak halkın içinde bulunduğu perişanlığın giderilemediğini mukaddime bölümünde derinlemesine ifade etmiştir (Mir'âtü'd-Devlet: 5^b-6^b).

Birinci Bölüm: Eserin birinci bölümünde geleneksel giyim-kuşamın batılı devletlerin etkisiyle değişimi eleştirilmektedir. Bu bölümde müellif daha önceden halkın ve meslek gruplarının giyim-kuşamlarının belirli bir düzene sokulmuş olduğunu ve buna aykırı davranarak alametlerini değiştirenlerin kadı vekilleri ve zabıtlar tarafından yola getirildiği belirtmiştir. Ancak daha sonra gerek devlet görevlilerinin ve gerekse halkın aşırı para harcamak suretiyle dış görünüşlerinin bezemeye başladıkları ve buna sebep olarak da toplumun ileri gelenleri arasında dış görünüşün liyakat, güç ve sadakat belirtisi olmasının etkisinden bahsedilmektedir. Müellif toplumdaki bu değişimi aktarırken aslında akıllı ve olgun kimselerin bile kınanmak ve çirkin bulunmak korkusu ile zaruri olarak dış görünüşlerini süslediğinden bahsetmektedir. İnsanların bu uğurda yaptıkları harcamalar sebebiyle ekonomik durumlarının sarsıldığı ve gayri meşru yollara girilerek zulüm ve gadr ile gelirlerini artırmaya çalıştıkları hususu da eleştirilmektedir. Müellif İstanbul ahalisinin çoğunluğunun bu yüzden borçlu ve şaşkın olduğunu ve hizmetlerinde, sanat ve

¹¹ 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı ile ilgili olarak detaylı bilgi için: Osman Köse (1997), 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi.

¹² Râgıp Muhammed Paşa (1698-1763) III. Osman ve III. Mustafa dönemlerinde Sadrazamlık yapmıştır. Detaylı bilgi için: Bursalı Mehmed Tahir (1975), *Osmanlı Müellifleri*, 1, (Hazırlayanlar: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), İstanbul, 308; Kadri Hüsnü Yılmaz (2018), "Koca Râgıp Paşa'nın Bir Mecmuada Yer Alan Bilinmeyen Şiirleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, 43, 189-191.

ticaretlerinde çeşit çeşit hileler icat ederek hain zümresine dahil olduklarını ifade etmektedir (Mir'âtü'd-Devlet: 6^b-8^a).

Durumun vahametini ortaya koymak isteyen Nihâli “hıyanet yoksulluk içinde gerçekleşir” mealindeki sözün insanların hallerinde görüldüğünü savunmaktadır. Ona göre bu değişime ayak uyduranların her biri bir musibete tutulmuş ve bir meşakkate uğramış durumdadır. Giyim-kuşamdaki değişimle ilgili endişelerini bu şekilde aktardıktan sonra “dışları süslü ancak içleri sûzân olduğu için can havliyle birbirlerinin işlerine haksız yere müdahale etmektedirler” diyerek toplumun içinde bulunduğu psikolojik duruma da dikkat çekilmiştir (Mir'âtü'd-Devlet: 8^a).

Nihâli'ye göre gereksiz yere yapılan bu harcamalar ülkenin sahip olduğu zenginliklerin diğer devletlere naklolması ve nizamın bozulması gibi önemli sakıncalara da sebep olmaktadır. Bu yüzden giyim-kuşam İslam'ın düzenlediği şekilde tanzim edilmelidir. Her meslek grubunun yirmi, otuz sene önceki giyim-kuşamlarının devamının sağlanması için zabıtana gereği gibi tembihle bulunulmalıdır (Mir'âtü'd-Devlet: 8^b).

İkinci Bölüm: Eserin ikinci bölümünde kamu harcamalarının çokluğunun sebepleri ve sakıncaları üzerinde durulmaktadır. Harcamaların artmasının sebebi olarak 1768-1774 Osmanlı-Rus harbi gösterilmektedir. Bu sefer için yeniden tashih olan askerlerin maaşları ve emanetlerde olan israfın çokluğu sebebiyle gelirler yetersiz kalmış ve maaşlar ödenemez duruma gelmiştir. Sadrazamın halkı zora sokmadan hazineye gelir tedarikinde bulunması ve masrafları azaltma yoluna gitmesi gerektiğine değinilmiştir. Nihâli'ye göre öncelikle Osmanlı Devleti'nin bütün giderlerinin kararlaştırıldığı gibi eski ve yeni muhasebelerini mahallerinde ihraç olmalı ve masrafların hakikatleri ve zorluklarının vezirlik makamının malumu olması gerekmektedir. Bundan sonra hazine kalemlerinin tanzim edilme yolu kâtiplerden sorularak gerek emanet ve gerekse nezaretler tecrübeleri müstakim ve hak edişleri aşikâr olanlara verilmelidir. Ayrıca memur oldukları hizmetlerin görevlileri ve kâtiplerinin hıyanet ve muhafazası malumları için yararlı kişiler memuriyetlerinden azil olunmamalı ve işlerinde ve tayinlerinde müstakil oldukları kendilerine bildirilmelidir. Bu kişilerin buldukları hizmetlerin ortaya çıkan ihtilalin sebepleri ve sonuçlarının izalesi hususunda yeniden tanzim ve tertibi duyurulmalı ve ihtilalin ortadan kalkması için gereken önlemler alınmalıdır (Mir'âtü'd-Devlet: 8^b-9^b).

Maaşlarda azaltma yapılabilmesi için ocakların zabıtları, kâtipleri ve diğer hizmetçilerin emeklilerinden ve görevde bulunanlarından gizlice fikir alınmalı ve ileri gelenlerine itibar ve iltifat edilerek tanzimi hususu matlup olunmalıdır. Eğer eski kurallara gereği gibi uyulursa maaşların tenzili mümkün olacaktır. Mesela maaşlar dağıtıldığı zaman kapıdan ortalara verilen icmal defterlerinde isimleri bila sene namları ve nişanları tahrir olunmak üzere zabıtana gizlice tembih edilmeli ve tamamlandıktan sonra defter-i tevziat aynıyla tutulmasıyla maaş alanların kimler olduğu malum olunmalıdır. Bundan sonra kalıcı hale getirilmesiyle tanzimi ve diğer kalemlerin dahi belirli olan maaşlarının çoğusun başkentte zabitan ve diğerleri ahz etmeleriyle salyanecilerden tashih olduktan sonra mahallerinde mevcut maaşlı kimselerin defterlerinin düzeltilmesi için mutemet ve müstakim kişiler tayin olunmalıdır. Bu hususların tanzimine dikkat ve ihtimam edilerek, zabitan ve hizmetçiler ve kâtiplerin maaşları başka sebeple tanzim olunduktan sonra ileri

gelenlerinin rüşvetten men edilmesi ve memuriyetlerinin birkaç sene yerinde bırakılması ile zabitanın talanının düzene konulacağından şüphe yoktur (Mir'âtü'd-Devlet: 9^b-10^b).

Üçüncü Bölüm: Eserin üçüncü bölümünde kamu görevlilerinin çokluğuna yer verilmiştir. Nihâli'ye göre yirmi, otuz sene buldukları hizmet kolunda sadakat ve istikamet üzere olanlar ve bilgi edinenler, ilim ve hünerle devlet adabını tahsil edenlerin elde etmesi gereken memuriyetlere devlet terbiyesinden habersiz kimselerin atamaları yapılmaktadır. Bunların çeşitli devlet kademelerinde görev almalarıyla her biri görev yerlerinde bir saat temekkünleri mümkün olmadığı gibi bunlar daha çok gelir elde etmek için kanuna ve şeriata aykırı işler yapmaktadırlar. Müellif bir mevkide bulunan görevlilerin sayıca fazla olmasının o işin bozulmuş olduğunun ve değersizleştiğinin alameti olduğu düşüncesindedir. Ayrıca devlet terbiyesinden habersiz, nitelik sahibi olmayan bayağı kimselerin istihdam edilmesi bunların devlet sırlarına vakıf olmaları sebebiyle sakıncalar doğurduğu gibi bu durum insanlar arasında devlet ricalinin itibarlarının sarsılmasına da yol açmaktadır (Mir'âtü'd-Devlet: 10^b-11^a).

Dördüncü Bölüm: Dördüncü bölüm halkın zayıflığı ve değerini kaybetmesi beyanında olmakla birlikte dört kısımdan oluşmaktadır.

Birinci Kısım: Dördüncü bölümün birinci kısımda Veziriazam hazretlerinin halka olan zulmünün sebepleri ve sakıncaları üzerinde durulmuştur. Buna göre Vüzera-i Azâm hazretleri seferler ve çeşitli görevlendirmeler sebebi ile Anadolu'dan Rumeli'ye ve Rumeli'den Anadolu'ya yılda birkaç defa hareket etmekte ve bu yüzden masrafları çok olduğu için borçlu duruma düşmektedir. Vüzera-i Azâm mensûb-i mahsûlünden başka gelirleri olmadığı için halka zulüm, baskı, eziyet, çeşitli dek ve oyun ile mal toplamak zorunda kalmaktadırlar. Ayrıca atandıkları görevlerde ne kadar süre kalacakları belli olmadığı için memleketin imarı ve halkın sıkıntılarının giderilmesi gibi görevlerini ihmal ederek ellerinde olan her şeyi zabt etmektedirler. Vüzera-i Azâm'ın bu tavrı sebebi işe taşra tamamen harap ve berbat duruma düşmüştür (Mir'âtü'd-Devlet: 11^b-12^a).

Vüzera-i Azâm'ın taşranın harap olmasındaki rolünü bu şekilde anlatan Nihâli, sorunun çözümü için bazı önerilerde de bulunmaktadır. Ona göre halktan işlenen suçlar ve başka bahaneler ile ne bir akçe ne de bir tahıl tanesi alınmamalıdır. Bu hususta halk padişahın himayesine alınmalı ve şeriatın icrasında dikkat ve ihtimam gösterilmelidir. Aksi yönde davrananların şeriat marifetiyle cezalandırılması gerektiğini belirten Nihâli, halkın malına kim haksız yere el koyarsa kesinlikle tehir olunmadan ibretlik bir şekilde cezanın verilmesini savunmaktadır. Sancaklarda ve köylerde bütün işlerle ilgili olarak gizlice ve alenen teftiş ve tefehümün önemine dikkat çeken müellife göre, halkın uğradıkları haksızlıklar karşısında hükümete şikâyette bulunmasına gerek kalmadan taşradaki kadılar, mültezimler ve diğer görevliler eliyle memleketin imarı ve halkın refahı için gerekli durumların padişaha bildirilmesi gerekmektedir. Taşradaki görevliler, aksi durumda yaşanacak her türlü zulümden kendilerinin sorumlu tutulacaklarını ve padişahın gazabına uğrayacaklarını bilerek ona göre hareket etmelidirler (Mir'âtü'd-Devlet: 12^a-13^b).

İkinci Kısım: Dördüncü bölümün ikinci kısmı kadınların ve kadı vekillerinin halk üzerindeki zulümleri beyanındadır. Buna göre kaza tevcih olunanlardan bazıları gençliklerinin verdiği cahillik, başka bir hizmete istihdam olunmaları ve nifak düşünceleri

sebebiyle çeşitli zalimlikler yapmaktadırlar. Bu kimseler kapı kethüdalarının eliyle mukataat ve zeamet benzeri aylık takdiri ile iltizam ve mültezimi olanlar dahi aylıklarından başka harcırah, bahşış, akça mesarifi maksatlarıyla fazla mal tahsili arzusuyla hareket etmektedirler. Ayrıca ayanlar ve zabıtlar ile yekdil ve yekcihet hareket ederek aylıklarını vergi gibi halka yüklemektedirler (Mir'âtü'd-Devlet: 13^b).

Nihâlî, kadınların ve kadı vekillerinin halka bu şekilde yaptıkları zulümlere çözümler getirmektedir. Ona göre kadınların sınavları şeyhülislamın ve kadıaskerlerin huzurunda yapılmalıdır. Sınavda başarılı olanlar arasında görev yerine bizzat gitmeye muktedir olanlar defter olunmalıdır. Yapılan sınavda başarısız olanların isimleri ise kadı defterlerinden silinmeli veya mevcut durum sebebi ile tanzimi mümkün değilse aylık olarak tayin edilen meblağ kapı kethüdalarından haber alınarak bu meblağın dörtte biri veya yarısı ödenmelidir (Mir'âtü'd-Devlet: 14^a).

Müellif, naip olarak tayin olunanlar da defter olunması gerektiğini bildirmektedir. Ona göre bu göreve atanacak kimselerin doğru kimseler olunmasına dikkat edilmelidir. Ayrıca görev verilirken kimseden rüşvet alınmamasına da ihtimam gösterilmelidir. Nihâlî'ye göre kadınlar ve naipleri görev yerlerine ailelerini götürmemeli ve sadece bir iki uşakla beraber gitmeleri için tembih olunmalıdırlar. Şeriata aykırı davranışlarda bulunan kimseler derhal defterden silinmeli ve tertip olunmalıdırlar. Müellife göre kadınlar ve naiplerinden kaynaklanan bu sorun ancak şeriata aykırı hareket edenlerin cezalandırılmalarıyla mümkündür (Mir'âtü'd-Devlet: 14^a-14^b).

Üçüncü Kısım: Nihâlî üçüncü kısımda mültezim bölüğünün halk üzerindeki baskıları ve zulümleri üzerinde durmaktadır. Ona göre Zeamet, tımar ve mukataat sabipleri ve vakıf mütevellileri ve diğer görevliler aç gözlülükleri veya yaklaşan sefer-i hümayun sebebiyle çoğu borçlu oldukları için perişan halleri sebebiyle uhdelerinde olan zeamet, tımar ve mukataalarının zabtını senesinden önce almak için gayrimüslim sarraflara iltizam etmeye mecbur kalmaktadırlar. Sarraflar dahi murabaha ve faiz ekleyerek baskı yoluyla halktan tahsil etmektedirler. Sarraflar mültezimleri “Sene-i cedide sana külliyetlü iltizâm alıveririm” diyerek kandırdıkları için mültezimler sarrafların hizmetkârı haline gelmişler ve onların halka uyguladıkları zulümler karşısında çaresiz duruma düşmüşlerdir. Bu kısımda mültezim sınıfının halka zulmederek tarlaları, hayvanları ve tohumlarını satarak iltizam bedelini fazlasıyla tahsil etmelerinin adetleri olduğu ifade edilmektedir (Mir'âtü'd-Devlet: 14^b-15^b).

Nihâlî bu durumun tanzimi için görüşlerine de bu kısımda yer vermiştir. Müellife göre bu meselenin tanzimi istendiği surette bundan sonra sarraf eliyle ve akçesiyle mukataat ve zeamet iltizam olunup, iltizam bedeli mahalli için veya mukataat ve zeamet ve diğer masraflar için devlette belirli hizmeti olmayanlar bizzat kendileri zabt edip ve devlette hizmeti olanlar dahi taraflarından vekil atamasıyla mukataat ve zeametlerini zabet ettirip üç seneye değin başka kimseye meblağ tayiniyle iltizam olunmamalıdır. Halka zulmedenler cezalandırıldığından başka zeamet ve mukataatları alınacağı anlaşılırsa bu durumun tanzimi mümkün olur (Mir'âtü'd-Devlet: 15^b).

Üçüncü kısımda miri olan mukataatın durumu üzerinde de durulmaktadır. Daha öncesinde memleketin imarı ve halkın refahı göz önünde bulundurularak devlet memurlarının maaşlarının tanzimi hususunda bir miktar peşinat ile üst düzey devlet memurlarına malikane olarak verilen miri mukataatlar daha sonra memleketin içine

düştüğü ekonomik durum sebebi ile peşinat odaklı bir hale gelmiştir. Müellife göre devletin faydasına olacağı düşünülerek peşinatın fazlalığına göre mukataatların verilmesi önemli sorunlara yol açmıştır. Mahlul olan mukatata her kim ziyade peşinat verirse devletin faydasına olacağı zannıyla malikane tevcih olunmaya başlayınca mukataatın geneli esnaf, tefeci, ayan ve zalimler ve diğer esafil ve edani takımının takrib-i ahdlarına kaydolunur hale gelmiştir. Bu kimselerin verecekleri peşinat genellikle sarraf malı olmaktadır. Bu sebeple halkın perişanlıklarına neden olan hareketlere cesaret ettiklerinden başka mukataat o kimselere tevcih edildiği için devlet görevlilerinin maaşları azalmakta ve birçok sorunun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Mir'âtü'd-Devlet: 15^b-16^a).

Dördüncü Kısım: Bu kısımda mübaşirlerin halk üzerindeki baskıları ve eziyetleri anlatılmaktadır. Nihâli'ye göre Vilayet hâkimleri ve zabıtları halkı cezalandırmak için vilayet ayanları ve diğerlerine töhmet isnadıyla veya halkı devlete şikâyet etmekle kandırarak görevlendirildikleri yere vardıklarında memur oldukları işin tanzimini vazife halleri olmayıp ancak mübaşiriye hangi taraftan zuhur edeceğini tashih ve hâkim ve zabıtan ile yekdil ve yekcihet olarak alemleri haraba vermektedirler. Genellikle devlete gelen alâmlarda işin tamamlanması, anlaşmazlığın giderilmesi, sulh ve ibramı içerse de tahrir olunan hususlar davacı ve davalının vücudu olmayıp ancak bu bahane ile devlet mübaşiri geldi diye reaya ve berayayı cezalandırmak ve fukaranın malına el koymak için bir sebep olduğu zahirdir. Hatta bazı mübaşirlere memur oldukları hizmetlerle ilgili soru sorulduğunda mağdûriyetimize binâen felân taraftan bir fermân verildi. Mahkemede kıra'at ve taraf-ı şer'ide i'lâm ve üç kîse akça hizmet olduklarından başka cevapları olmamakla zikrolunan hususa dikkat ve ihtimam gösterilmelidir. Bu hususta teftiş olunarak halkın himaye edilmesi gerekmektedir (Mir'âtü'd-Devlet: 16^b-17^a).

Netice

Esasında eserde “netice” başlığı ile başlayan bir bölüm bulunmamakla birlikte Nev'-i Rabi' iki defa yazılmıştır. Muhtemelen ikincisinde sehven “netice” yerine “nev'-i rabi'” ifadesi kullanılmış olabilir. Zira eserin giriş kısmında neticenin “Ve ba'zı husûsun tanzîm ve tertibi beyânında olduğu” açıkça belirtilmiştir. Neticede halkın vatanlarını terk ederek İstanbul ve havalisine yerleşmelerinin sebepleri ve bu durumun yol açtığı sorunlar üzerinde durulmuştur. Önceki bölümde anlatılan taşra idarecilerinin halk üzerindeki zulüm ve baskıları neticesince halkın çift ve çubuklarını terk ederek İstanbul ve civarına göç ettikleri bu bölümde anlatılmaktadır. Göç edenlerden bazılarının talebe, bazılarının ocaklara çıkar, bazılarının hizmetkar, hamal, kayıkçı, manav, delâl gibi işlerde çalışmak üzere İstanbul'a geldiklerine değinilmektedir. Bu durumun neticesi olarak belediye düzeninin bozulması, taşrada kalan halkın mağdûriyetine yol açtığı, taşranın harap olduğu belirtilerek çözüm olarak her mahallin teftiş olunarak her sınıftan fazla olan kısmının kendi vatanlarına gönderilmeleri önerilmektedir (Mir'âtü'd-Devlet: 17^a-18^a).

Sonuç

XVI. yüzyılda Osmanlı devlet düzeninde ortaya çıkan bozulmalar ilk zamanlarda pek önemsenmemiş ve bu yüzden XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu birbirinden ayıramayacak iç ve dış faktörlerin etkisi ile artık eski gücünden çok şey yitirmeye başlamıştır. Toplumun hemen hemen bütün meselelerinde görülen bunalım, alınan tedbirlere rağmen giderek büyümüştür.

Bu bozulmanın ve gerilemenin önüne geçmek için devlet yöneticileri, zaman zaman yasal tedbirlere ve yeni düzenlemelere başvurmuşlardır. Bunun yanında, kimi ilim adamları ve “hayırhah-ı din ve devlet olanlar” da gerek eserleri gerekse şifahi uyarıları ile bu bunalımın çözümü için imkanları ölçüsünde çaba göstermişlerdir. İşte Mir’âtü’l-Devlet de böyle bir çabanın mahsulüdür.

Mukaddime, dört bölüm ve dördüncü bölüme dair dört kısım ve netice düzeni ile yazılmış Mir’âtü’l-Devlet, 1768-1774 savaşının sebepleri, geleneksel değerlerin batının etkisiyle değişimi, gereksiz harcamalar ve gelirin azalması, masrafin çoğalması, kamu görevlilerinin çokluğu-liyakatsizliği, yöneticilerin halka zulümleri, mültezimlerin halk üzerindeki baskıları, miri mukataatın durumu, İstanbul’a gerçekleşen göç gibi problemler ve bu problemlere çare aramak üzere kaleme alınmıştır.

İbrahim Nihâlî, devlet düzeninde aksayan yönlerin sebeplerini sıralarken bunların başında niteliksiz kimselerin önemli görevlere getirilmelerini ve bunların boş sözlerine itibar edilmesini göstermektedir. Nihâlî’ye göre devlet terbiyesinden bi-haber edani zümresinin önemli görevlere getirilmeleri rüşvet ve yolsuzlukları artırdığı gibi gizli kalması gereken devlet sırlarının da açığa çıkması gibi sorunlara sebebiyet vermektedir. Müellif eserinde halkın batılı yaşam tarzına olan merakını da eleştirmektedir. Ona göre batılı yaşam tarzının benimsenmesi sonucunda, geleneksel giyim kuşamın terk edilmekte, insanların dış görünüşlerini güzel kılmak adına yaptıkları harcamalar ekonomik durumlarını sarsmakta ve bu yüzden birçok kişi borç batağına düşmektedir. Nihâlî gereksiz yere yapılan bu tür harcamaların ülkedeki nizamın bozulmasına ve gelir kaynaklarının ecnebi devletlere naklolmasına sebep olarak ekonomik çöküşü hızlandığı görüşündedir.

Lâyihada kamu harcamalarının çokluğu ve gereğinden fazla kişinin devlet kademelerinde istihdam edilmesi üzerinde de durulmuştur. Ülkeyi yönetenlerin israf batağına düşmüş olmaları, hakkı olmadığı halde devletten maaş alan kimselerin çokluğu ülkedeki gelir gider dengesini temelinden sarsmaktadır.

Kamu görevlilerinin çokluğu da devlet düzeninin bozulmasına sebep olarak gösterilmektedir. Memuriyet kademelerinde sadık, istikamet üzerinde olan, bilgili, ilim ve devlet adabını tahsil eden kimselerin yerine devlet terbiyesinden uzak kişilerin atanması da müellif tarafından eleştirilmektedir. Kadı atamalarında uygulanan sistem eleştirilerek kadı sınavlarının şeyhülislam ve kadiaskerlerin huzurunda yapılması gerektiği, sınavda başarısız olan kimselerin isimlerinin kadı defterinden silinmesi veya mevcut durum sebebi ile tanzimi mümkün değilse sınavda başarısız olan kadılara tayin edilmiş olan maaşın dörtte birinin veya yarısının önerilmiştir. Lâyihada haksız yere memuriyet elde eden kimselerin daha çok gelir elde etmek adına kanuna ve şeriata aykırı işler yapma konusunda çok cesur olduklarına da değinilmektedir.

İbrahim Nihâlî, kamu düzenini bozan halleri anlatırken vüzera-i azam, kadılar, kadı vekilleri, zeamet, tımar ve mukataat sahipleri, vakıf mütevellileri ve mübaşir gibi

görevlilerin çeşitli sebeplerle halka zulmettiklerine de değinmektedir. Halka yapılan zulümlerin başlıca sebebinin ekonomik kaygılardan kaynaklandığını iddia eden müellif özellikle zeamet, timar ve mukataat sahiplerinin bu payeleri elde etmek için gayrimüslim sarraflara borçlandıklarını ve daha çok gelir elde etmek adına haksız yere halkın tarlasını, tohumunu, hayvanlarını satarak iltizam bedellerini fazlası ile tahsil etmeyi alışkanlık haline getirdiklerini belirtmektedir. Ona göre bu görevliler gayrimüslim sarraflara ekonomik olarak bağlandıkları gibi çeşitli vaatlerle de onların bir dediklerini ikilemez hale gelmişlerdir. Bu durum neticesinde halkın toprağını terek ederek İstanbul ve civarına göç ettiği, bu yüzden belediye düzeninin bozulduğu, taşrada kalan halkın mağduriyetinin arttığı, taşranın harap olduğu belirtilmektedir.

Eser bir çeşit siyaset ve toplum nazariyesi karakteri taşımaktadır. Eserde yerinde ve zamanında alınacak iyi tedbirlerle devletin problemlerine çözümler bulunabileceği ifade edilmektedir. Yukarıda izahına çalışılan tüm bu bilgiler ışığında İbrahim Nihâli'nin Mir'âtü'd-Devlet'inin XVIII. yüzyıl sonunda başlayan ekonomik ve sosyal bozukluklara karşı çözüm arayan lâyhalar içinde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Ek 2

و سایر اسباب بیهوده ابرار یله رعایا و سایر لرلوند
 بلا مسایغ شرعی اخذ امواله تصدی ایتمایله لاجرم
 غیرت حق ظهوره کلوب اولمقوله اخذ امان امواله
 و اشیا و اولطور و حکمانه خسارت ابدلرک اکثری
 تلف اولمقوندن ما عدا جمیع احواله عالم متغیر و
 برون ماغ کافیه انا م مختل زکام کدورت اهدب هرکس
 برده و غیره مبتلا و هر بر فردی برعن عجبه ناک
 استیلا بی خاطر لری برغم و دلیری در هم و جمیع افراد
 عالم امور لری اداره سنه عاجز و منخیر و ^{لشیدی}
 هاجونک اند قاعی بر وجهه نجل افروز مواد و کمال
 و در حاله مستنداری سریر سلطت و در وقت انزاع
 تحت حلافت شوکتلو کرامتلو مهاتبلو قدرتلو
 عظیمو ^{عظیمو} یاد شاه عالم پناه افتد هر حضرت لری
 بالعرض و البین و لاقبال تحت عالی تحت عثمانیه
 علی حده هر کس و در ایام جلوسن عمایون عیال لری و تو عنندن صکره غوال
 صورتی و اعلان لری و در هر حاله لری خود و در هر حاله لری و اولرین
 صورتی و اعلان لری و در هر حاله لری و اولرین

Kaynaklar

- Adalıoğlu, H. H. (2009). “Siyâset-nâme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37, 306-308.
- Aktan, C. C. (1997). “Politikada Liyakat Üzerine Kutadgu Bilig ve Koçi Bey Risâlesi’nden Öğreneceklerimiz”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 13, 1389-1393.
- Balcı, E. (2004). “1868 Tarihli Bir Bayındırlık Lâyhası: Konya-Silifke Yolunun Şoseye Çevrilmesi ve Bölgedeki Zeytin Ormanlarını İslah Projesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 150, 107-144.
- Beydilli, K. (2013). “Yûsuf Paşa, Koca”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 44, 23-25.
- Bursalı Mehmed Tahir (1975). *Osmanlı Müellifleri*, (Hazırlayanlar: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), İstanbul.
- Çağrıçı, M. (2010). “et-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39, 336-337.
- Çolak, S. (2010). “Aziz Efendi’nin Risâlesine Göre 17. Yüzyılda Osmanlı Merkez Ordusunun Durumu”, *History Studies*, 2/2, 101-112.
- DİA, (2002). “Kutadgu Bilig”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26, 478-480.
- Ergan, N. G. (1999). “Siyasetnamelerimizde Çizilen Devlet Adamı Portresinin Temel Özellikler”, *Bilig*, 8, 27-45.
- Ertaş, K. (2011). “XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti İslahat Düşüncesi Bağlamında Gelibolulu Mustafa Âli’nin Nasîhatu’s-Selâfın İsimli Eseri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II(2), 127-142.
- Gelibolulu Mustafa Âli. (2020). *Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd (Müşkül Meselelerin Çözümü ve Gelir Gider Dengesinin Tertibi)*, (Hazırlayan: Süleyman Lokmacı-Rukiye Özdemir), İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.
- Gökçe, A. F. (2010). “Osmanlı Klasik Döneminde İdari Reform Hareketleri: Koçi Bey Risâleleri”, *Yasama Dergisi*, 5(14), 59-78.
- Gökay, O. Ş. (1994). “Düstürü’l-Amel”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 10, 50-51.
- Günçe, Ş. (2018). *Sultan III. Selim Dönemi Ulema-Siyaset İlişkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı.
- Hezârfen Hüseyin Efendi. (1998). *Telhîsü’l-Beyân Fî Kavânin-i Âl-i Osman*, (Hazırlayan Sevim İlgürel) Ankara: TTK Yayınları.
- Hezarfen Hüseyin Efendi. (2019). *Telhîsü’l-Beyân fî Tahlîsü’l-Büldân*, (Hazırlayan: Süleyman Lokmacı), Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- İbrahim Nihâlî, Mir’âtü’d-Devlet, Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Koleksiyonu’nda Hs. or. 902 arşiv numarası ile kayıtlı nüsha.
- İlgürel, M. (1998). “Hüseyin Efendi, Hezârfen”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18, 544-546.
- İpşirli, M. (1988). “Abdullah Efendi, Tatarcık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1, 99-100.
- İpşirli, M. (1991). “Âsafnâme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3, 456.
- İpşirli, M. (1995). “Enderun”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 11, 185-187.
- Karaismailoğlu, A. (2002). “Kelîle ve Dimne”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, 210-212.
- Karal, E. Z. (1942). “Nizâm-ı Cedîd’e Dair Lâyhalar”, *Tarih Vesikaları*, I(6), 414-425.
- Kaya, B. A. (2013). “Veysi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 43, 76-77.
- Köse, O. (1997). *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi.
- Kurtuluş, R. (2002). “Keykâvus b. İskender”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, 357.

- Kütükoğlu, M. (2003). “Lâyiha”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27, 116-117.
- Lokmacı, S. (2015), Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi.
- Mazıoğlu, H. (1961). “Fuzûlî'nin İnsan Olarak Değeri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 148-160.
- Murphey, R. (1979). “The Veliyuddin Telhis Notes on the Sources and Interrelations Between Koçi Bey and Contemporary Writes of Advice to Kings”, *Belleten*, XLIII (171), 547-571.
- Muşmal, H. (2007). “Konya Vilâyeti'nin Islahı ve İmarı Hakkında 9 Eylül 1880 Tarihli Bir Lâyiha”, *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 17, 119-134.
- Öğreten, A. (1989). *Nizâm-ı Cedid'e Dair Islâhât Lâyhâları*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı.
- Öz, M. (2016). “Kitâb-ı Müstetâb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-2, 69-70.
- Özaydın, A. (2007). “Nizâmülmülk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 33, 194-196.
- Özdemir, R. ve Lokmacı, S. (2020), “Osmanlı Tarih Yazıcılığında Bir İntihal Örneği: Telhîsü'l-Beyân fi Tahlîsü'l-Büldân”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 339-354.
- Pehlivan, Z. N. (2018). “Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Sunduğu Risâle Üzerine Bir Değerlendirme”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 5(23), 1179-1182.
- Şahin, H. (2013). “Nasihatname Literatürüne Göre Osmanlı Devleti'nin Sosyo-ekonomik Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Akademik Bakış Dergisi*, 36, 1-11.
- Uğur, A. (2001). *Osmanlı Siyâset-nâmeleri*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Yılmaz, K. H. (2018). “Koca Râgıp Paşa'nın Bir Mecmuada Yer Alan Bilinmeyen Şiirleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, 43, 187-196.

İnternet Kaynakları

İslam Siyaset Düşüncesi Kataloğu, <http://isd.ilem.org.tr/detay/653>, Erişim Tarihi: 28. 06. 2020.

